

TÜRK RAMAZAN KÜLTÜRÜ**Dr. H. Ömer ÖZDEN*****ÖZET**

Din, toplum hayatında önemli bir yere sahiptir. Ancak her toplum, dini inancına kendi kültürel değerlerini de katarak uygular. Türk toplumu da dinini, Türk kültürüne ait değerlerle anlayarak yaşamaktadır. Türk kültürel değerlerinin İslam dininde en fazla görüldüğü ibadet, oruç ve onun yaşandığı ay olan ramazandır. Türk milleti ramazana ayrı bir önem vermiş ve onu en güzel şekilde yaşamış ve ramazana özgü bir kültür oluşturmuştur.

ABSTRACT

Religion has an important place in the life of community. However, every society applies the rules of religion adding the cultural values they have. Turkish nation, too, experiences religion within this framework. The most common value of Turkish culture in Islam is fasting in Ramadan. Turkish nation has given a special importance to Ramadan, and living it in the best possible way, has formed a unique culture of Ramadan.

Bir rahmet ve mağfiret ayı olarak bildiğimiz ramazan, bütün Müslümanlar tarafından özlemlenir, haftalar öncesinden hazırlıklar yapılır, bir ay boyunca dolu dolu yaşanır ve gidişinden itibaren, gelecek yılın ramazanı beklenmeye başlanır. Bir ay boyunca yoğun bir ibadet hayatına ev sahipliği yapan bu özel zaman dilimi, dinimizdeki anlamıyla, imsak vakti olan tan yeri ağarmasından gün bitimine kadar, bedenî ve nefsi bazı isteklere cevap vermemek anlamını taşır. Oruç ibadetiyle sorumlu tutulmanın birçok sebepleri bulunmaktadır. Bunların başında insanın, bir takım isteklerine karşı sabırlı olmasını, direnç kazanmasını ve bu şekilde insanın beden ve ruhen olgunlaşmasını sağlamak gelmektedir. Ramazanda, sabırlı olmak, insanı olgunlaştırır ve bu kontrollü tutum, ramazandan sonraki hayatına da yansır. Bütün bunlar insanı hayata hazırlar ve insan olgunlaşmış olur. Ramazan orucuyla sorumlu tutulmanın bir başka amacı da sosyal yardımlaşma ve dayanışmayı sağlamaktır.

* Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Felsefe Tarihi Anabilim Dalı Başkanı.

Bunlar ramazan ayının dinî ve toplumsal boyutlarıdır, bütün Müslüman toplumlarda rastlanabilen ortak yönleridir. Ancak ramazanın bir de toplumların yaşam tarzlarıyla bağlantılı olan kültürel boyutu vardır. Her toplumun kendine özgü bir dinî tutumu bulunmaktadır. Çünkü her toplum, kendine uygun olan bir din seçer ve uygulama aşamasında dinin özünde herhangi bir değişiklik yapmaksızın kendine ait değerleri de dine yükleyerek yaşamaya çalışır. Dolayısıyla her toplumun dini anlayışı ve uygulayışı, Tanrı'ya yakarış biçimleri, ibadete konu olan mabetlerinin sanatsal özellikleri ve ibadetle ilintili olan müstemilatı değişiklikler gösterir. Bu değişiklikler, kültürle yakından ilgili olup özellikle oruç ibadetinde yani ramazan ayında kendini daha çok göstermektedir.¹

Doğal olarak da ramazan, sosyal ve kültürel farklılıklardan dolayı, milletimiz tarafından diğer Müslüman ülkelerdeki ramazanlardan biraz daha farklı yaşanır. Türk milleti, ramazanı kendine özgü bir hayat tarzı haline getirmiş ve bu ayda tuttuğu orucu, çeşitli kutlamalarla daha rahat yaşanır bir hale getirmiştir. Milletimiz, Yahya Kemal'in de belirttiği gibi ramazanı kendine özgü hale getirmeye, bu ayda yapılan ibadetin adını, Arapçadaki 'savm' yerine, Farsçadaki 'rûze' kelimesini alıp onu 'oruç' şeklinde Türkçeleştirmekle başlamıştır.² Türk ulusu, kendi dünya görüşünü de katarak ramazanı estetik bir görünüme kavuşturmuş ve Süheyl Ünver'in tespitiyle "ramazan ayında mahya, temizlik, ahlâk tasfiyesi, günah ve zararlı şeylerden çekinme, yerinde eğlenebilme, dinlenebilme, cömertlik ve herkesi düşünmek terbiyesini bir araya getirerek bir 'Ramazan Medeniyeti' meydana getirmiş ve bunu İstanbul'da tefsif etmişlerdir."³ Bu isimlendirmeden anlaşılıyor ki bu ay içinde yapılan her şey, bir medeniyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Ramazan, sadece oruç tutmaktan ibaret bir ay olsa, belli saatler arasında aç, susuz kalıp belli konulara hassasiyet gösterilince biter ve bunun da diğer Müslüman ülkelerden farkı hemen hemen olmaz. Öyleyse Türkiye'mizin ramazanlarını farklılaştıran bir şeyler olmalı. Kanaatimizce bu değişik havayı veren de, milletimizin İslam öncesi geleneksel Türk dininde bulunmayan oruç tutma ibadetine, İslamiyet'i kabul ettikten sonra bazı Türk geleneklerini, Türk estetik zevkini, hatta önceki dininde bulunan bazı törensel gösteriler-törenler de katmalarından kaynaklanıyor olabilir. Bunlar, dinin aslına taalluk etmeyen, daha ziyade

¹ Kültür ve din arasındaki ilgi, Türk kültürüyle İslam dini arasındaki etki ve uyum ve bu uyumun sonucunda ortaya çıkan uygulamadaki bazı örnekler için bkz: Özden, H. Ömer, "İnanç-Kültür İlişkisi ve Türk Kültürü Açısından Değerlendirilmesi", Dini Araştırmalar, Ankara, Ocak-Nisan 2005, Cilt: 7, Sayı: 21, s. 117-134.

² Banarlı, Nihad Sami, "Yahya Kemal ve İman", Yahya Kemal Enstitüsü Mecmuası I, İstanbul Fetih Cemiyeti Yahya Kemal Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1959, s. 20.

³ Ünver, Süheyl, "Ramazan Medeniyeti", Tohum Dergisi, İstanbul, 1967, Sayı: 30, s. 3.

törenselleşmiş boyutu olan, ibadetlerin daha coşkulu yapılmasını sağlayan uygulamalardır. Bunlara her ibadette rastlansa da oruç ibadetinde daha fazla görülmektedir. Bunun sebebi de orucun, bir ay boyunca gecesiyle gündüzüyle bir yaşam tarzı haline gelmesidir. Ramazan orucu, Türk insanının ince zevki ile birleşince, günlük ramazan yaşantımızdan bir gelenek doğmuş; bu gelenek, ekmeğinden yemeğine mutfağımıza; şiiirinden nesrine edebiyatımıza; ahlakî yaşantımızdan estetiğimize kadar, kültürümüze çok çeşitli zenginlikler kazandırmış, böylece bir ‘Ramazan Medeniyeti’ doğmuş ve İstanbul, Türkiye’imizin tüm vilayetlerindeki ramazan kutlamalarının adeta geniş bir yansıması haline gelmiştir.

RAMAZAN HAZIRLIKLARI

Ramazan ayı, gerek resmî olarak, gerekse halk tarafından gereken önem verilerek hazırlıkları yapılarak karşılanan bir aydır. Bu, geçmişte böyle olduğu gibi günümüzde de böyledir. Geçmiş asırlarda devlet tarafından ‘tenbihname’ler yayınlanarak halkın rahat bir ramazan yaşaması temin edilmeye çalışılırdı. Bu tenbihnamelerde evlerin, işyerlerinin ve kişisel kıyafetlerin temizliklerine dikkat edilmesi, davranışlarda saygı sınırlarının aşılmaması, rahatsız edici tavırlardan sakınılması, fiyatların arttırılmaması, askerî ve inzibat kuvvetleri dışında silah taşınmaması, vs. istenmiş, aksine hareket edenler hakkında resmî makamlar tarafından cezaî işlem yapılacağı da belirtilmiştir.⁴ Günümüzde de ramazandan hemen önce radyo ve TV’ler aracılığıyla gerek Valiliklerden, gerekse Diyanet İşleri Başkanlığı ve bağlı kuruluşlarından yapılan açıklamalarla huzurlu bir ramazan geçirebilmek için her türlü tedbirin alındığı, özellikle gıda denetimlerinin sıklaştırılacağı, fahiş fiyatlarla ürün satılmaması, mantar tabancası, maytap gibi patlayıcı maddelerin patlatılmaması yolunda uyarılar yapılmaktadır.

Bu resmî hazırlıkların yanında bir de herkesin kendince yapmış olduğu hazırlıklar bulunmaktadır. Ramazanın başlamasından birkaç hafta önce evlerde muazzam bir temizlik faaliyeti görülür. Bu temizlik, insanın ruhunu ve bedenini temizlemesi beklenen ramazanı temiz evlerle karşılayıp adeta günahlarından ve kirlerinden temizlenecek olan bedenler için hazırlık yapmak anlamını taşır. Evlerin her köşesi temizlenir, alışveriş mağazaları temizlenip derlenip toparlanır ki ramazana özgü gıdalar için yer ayrılsın. Erzurum’da da ramazan öncesinde evler temizlenip, ramazanın temiz evlerle karşılanmasına çok dikkat edilir. Buna ramazan temizliği denir. Bu, geçmişte böyle olduğu gibi, günümüzde de devam eden bir gelenektir.

⁴ Bu tenbihnameler için bkz: Olgun, Özlem, Ramazan Kitabı, Kitabevi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2001, s. 15-23.

Eskiden soğutucu araçlar bulunmadığı için evlerin soğuk ve karanlık olan bir iç bölümünde kiler bulunurdu. Bu kilerlere kışlık erzak ve ramazan ayında tüketilmek üzere alınan gıdalar doldurulurdu. Yaz ramazanları için ayrı hazırlık, kış ramazanları içinse ayrı hazırlık yapılırdı. Eski zamanlarda hazır gıdalar bulunmadığı için bir ay boyunca yenilecek olan her türlü gıda önceden hazırlanırdı. Sahurlar için ev makarnaları, erişteler, keteler, çörekler, pastalar; iftarlarda iftariyelik olarak kullanılmak üzere yaz meyvelerinden veya kış meyvelerinden reçeller, çeşit çeşit turşular, pastırmalar, sucuklar, hurma, incir gibi kuru meyveler ve daha niceleri önceden zevkle hazırlanırdı ve ramazan boyunca bunlar için emek ve para harcanmamış olur. Böylece hanımlar, ramazanda fazla yorulmamaya özen göstermiş olurlar. Günümüzde bu hazırlıklar yine yapılmakla birlikte kimi gıdalar büyük çoğunlukla hazır bulunduğu için günlük ve taze olarak alınmaya çalışılmaktadır. Mesela artık evlerde sucuk ve pastırma yapılmamakta, hazır olarak ve günlük alınmaktadır. Yine de büyük evlerde kiler sistemi devam etmektedir.

Ramazanda bu hazırlıkları, hali vakti yerinde olanlar rahatlıkla yaparlarken, orta halliler, yıl boyunca ramazan için biriktirdikleri paralarını huzur içinde harcayarak rahat bir ramazan geçirmeye çalışırlar. Ancak bir de dar gelirli ve hatta geliri olmayanlar var ki bunlar da karınca kaderince hazırlıklar yaparlar. İşte bu noktada, Türk ahlak ve toplum yapısının temel karakteristiği olan yardımlaşma geleneği ve bu geleneğin bir yansıması olan Türk vakıf sistemi devreye girerek ihtiyaç sahiplerine gerekli yardımı yapar.⁵ Bu, aynı zamanda dinimizin de üzerinde çok durduğu bir husustur. Gerek dinî, gerekse millî duygularıyla hareket eden, kendisi tokken komşusunun aç olmasına gönlü razı olmayan yardımsever insanlarımız, dar gelirli olanların yardımına Hızır gibi yetişip, yapabilecekleri kadar yardımı hem ramazan öncesinde, hem de ramazan boyunca ihtiyaç sahiplerine ulaştırarak onların da rahat bir ramazan geçirmelerini sağlarlar.

Eskiden ramazan öncesi hazırlıklardan biri de ramazanın ilan edilmesi çalışmalarıdır. İllerde kadı veya müftülerin başkanlığında birer heyet kurulur ve yevm-i şek (hilalin görülmesiyle şaban ayının bitip ramazanın başlangıcının tespit edildiği ve emin olunamadığı için şüpheli olduğu söylenen gün) gecesi yüksek bir tepeden ayın durumu gözlenirdi. Bu da bir eğlenceye dönüştürülür ve o gece kadı tarafından heyetkilere ziyafet verilir. Ay görülür görülmez de ramazanın başladığı halka ilan edilir ve o gece sahura kalkılırdı. Bu ilan da camilerin kandillerinin yakılması, top atılması ve davulcuların davullarını

⁵ Vakıfların Türk kültüründeki önemi ve yeri hakkında geniş bilgi için bkz: Özden, H. Ömer, "Türk Vakıf Kurumunun Duygusal ve Felsefi Temelleri", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Erzurum, 2004, C: 4, Sayı: 2, s. 339-349.

çalmalarıyla olurdu.⁶ Şimdi bu ilan, rasathanelerin gözlemleriyle yapılmakta ve hassas aletlerle, ramazanın başlangıç tarihi önceden ve daha sağlıklı olarak tespit edilip takvimlerde gösterilmekte, imsakiyeler hazırlanarak ramazandan önce dağıtmakta, radyo ve TV'lerden ilan edilmekte ve böylece eski zamanlardaki o ramazanın ilk günü şüphesi ortadan kalkmış bulunmaktadır.

RAMAZANIN İLK GÜNÜ

Ramazanın başladığı gün, genellikle hemen herkeste ilk orucun getirdiği bir acemilik olur. Kandaki şeker oranının düşmesinden dolayı oruç, kimisinde tedirginlik, kimisinde unutkanlık, kimisinde gerginlik, kimi çay ve sigara tiryakilerinde bir asabilik ortaya çıkarabilir. Kimilerinde ise bu hallerin hiç birisi olmaz ve kendisindeki rahatlıkla, “oruç sıkılmış” diye nitelendirilenlerle şakalaşarak eğlenirler. Daha ilk günden “dayanamıyorsan tutma” şakaları yapılır. Kimileri, sinirlenen insanları tespit edip o kimse neye sinirleniyorsa ısrarla onu yapar ve etraftaki insanlarla birlikte gülüşürler. Ramazanda orucun verdiği rehavetle dikkatler de biraz dağılır. İşte bu dikkatsizleşen veya çabuk sinirlenen kişiler, oruca dayanıklı ve şakalaşmayı seven insanların adeta boy hedefi olurlar. Onları her türlü şakayla sinirlendirip eğlenirler, ama sonunda tekrar gönüllerini alıp darılmalarını önlerler. Bu türden şakalar, ramazan boyunca sürer gider.

Ramazanda çocukların oruç tutmasının ayrı bir önemi vardır. Ülkemizin her yerinde çocukların orucu adeta bir törene dönüşür. Önce tekne orucu diye başlayan oruç tutmalar, tam gün tutulduğunda bir cümbüş yaratır. Çocuğa günü rahat geçirsin ve açlığını hatırlamasın diye çeşitli iftarlıklar alınır, camilere götürülür, caddelerde ve oyun alanlarında gezdirilir, sırtta taşınır, iftar sırasında ilk lokması elinden çalınır. Tüm bunlar, çocuğun zihninden silinmeyen izler yaratır ve çocuk tekrar oruç tutacağı günü ipe çeker. Yine çocukların iftar saatini bekleyip top atıldığını veya ezan okunduğunu ailelerine haber vermeleri de adeta bir törendir ve çocuklar için ayrı bir sevinç kaynağıdır.

İFTAR VE SOFRALARDA RAMAZAN

İftardan birkaç saat önce hazırlanmaya başlayan iftar yemekleri ve iftarlıklar, ramazanın en neşeli zamanlarından birini teşkil eder. İftar yemekleri, her zamanki yemeklerden farklı olduğu gibi, iftar sofraları da ramazan dışındaki sofralardan farklı hazırlanır. Ramazana girmeden önce yapılan hazırlıklar, iftar sofralarında kendini gösterir. Herhangi bir davet olmasa bile, sanki davet varmış

⁶ Balıkhane Nâzırı Ali Rıza, Bir Zamanlar İstanbul, İlaveli notlarla baskıya hazırlayan: Niyazi Ahmet Banoğlu, Tercüman Yayınları, 1001 Temel Eser Dizisi, Sayı 11, tarihsiz; Musahipzade Celal, Eski İstanbul Yaşayışı, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1946, s. 93; Olgun, Ramazan Kitabı, s. 43-46.

gibi donatılan iftar sofraları, ülkemizin en doğusundaki şehirden başlayıp, en batıdaki şehrine kadar aralıklarla şehir şehir aynı anda oruç açıp lokmaları aynı anda ağzına götürdüğü bir şöleni andırır.⁷ İftar sofraları, ramazanın kültür zenginliğine katkıda bulunan en önemli etkinliklerdendir. En sade yaşayan ailelerden en şatafatlı yaşayan ailelere kadar, herkesin iftar sofraları ramazan ayında dolup taşar.

İftar davetleri de ramazan ayının vazgeçilmezlerindendir. Ekonomik düzeyi ne olursa olsun, ramazan aylarında her aile mutlaka iftar davetinde bulunur. Eski zamanlarda kimi konaklardaki davetlere, davetlilerin yanı sıra davet edilmeyenler de gelirse geri çevrilmez, onların da gönülleri kırılmayarak karınlarını doyurmalarına izin verilir, onlara da ayrı sofralar hazırlanıp bütün yemeklerden ikram edilirdi. Sofralar, en güzel şekilde süslenir, alelade görüntüden kurtarılır, yaz aylarında evlerin bahçelerine kurulan sofralarda iftar yapılır. Bu sofralarda mevsimine göre türlü reçeller, bal, hurma, incir, kuru kayısı, değişik zeytinler, değişik peynir çeşitleri, salatalar, yaz meyveleri veya kış meyveleri, gün gün değişen çorbalar, et yemekleri, sebze yemekleri, birkaç çeşit börek, biri sıcak, diğeri soğuk olmak üzere en az iki çeşit tatlı, hoşafılar iftar davetlerinin değişmezlerindendir. Konaklarda verilen davetlerde, gitme vakti geldiğinde de davete katılan her fakire zengin ev sahibi tarafından ‘diş kirası’ adıyla harçlıklar verilip gönülleri hoş tutulurdu.⁸

Türk insanı, yardımlaşma ve dayanışmayı sever. Bu, milli bir özelliğimizdir. Buna bir de İslam dininin yardımlaşmayı teşvik eden tutumu eklenince ramazanda bu yardımlaşma ve dayanışma had safhaya çıkmaktadır. Fakirlerin neredeyse bir aylık yiyecekleri karşılanmakta, onlar için özel iftar davetleri düzenlenmekte, geçmişte olduğu gibi günümüzde de iftar yapabilmeleri için özel mekânlar hazırlanmaktadır. Böylece maddi durumu iyi olanlar, komşuları açken kendileri tok olmanın rahatsızlığından kurtulmakta, herkesin tok olduğu bir toplum yaratılmaya çalışılmaktadır.

Ramazanda gerek yardım amaçlı iftarlar olsun, gerekse konuk ağırlama amaçlı olan iftar davetleri olsun, geleneksel Türk misafirperverliğinin ve Türklerdeki şölen âdetinin bir devamı niteliğindedir. Bu yüzden bu iftar

⁷ Aynı anda yapılan iftar zamanını gözlemleyen bir yabancının izlenim ve tasvirleri için bkz: De Amicis, Edmondo, İstanbul, Çeviren: Beynun Akyavaş, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986, s. 156-157.

⁸ İstanbul’daki iftar sofraları ve diş kirası hakkında geniş bilgi için bkz: Balıkhane Nazırı Ali Rıza, age., s. 166-171; Musahipzade Celal, age., s. 93; Olgun, age., s. 56-86; Eski bir İstanbul konağındaki iftar davetinin ayrıntıları için bkz: Okay, Orhan, Bir Başka İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2002, s.182-184.

davetleri, ramazanı millileştiren adetlerdendir. Bir de habersiz iftara gitmeler vardır ki bunun keyfi daha bir başka olur.

Her yörenin kendine göre bir mutfak kültürü bulunduğu gibi, yine her şehrin ramazan yemekleri de kendine göre değişiklik arz etmekte, ramazanda bu aya özgü yemekler yapılmaktadır. Bütün şehirlerdeki adetlerden söz etmek imkânsız olduğu için, İstanbul'un yanında Erzurum'dan bahsetmek yeterli olacaktır. Erzurum'daki günlük ramazan yemekleri olan çorba ve kıyma (kıyılmış etten içerisine istendiğinde ıspanak ve pastırma da katılabilen ve üzerine bolca yumurta kırılarak pişirilen Erzurum'a özgü ramazan yemeği) iftar davetlerinde de mutlaka bulunur. Bunun yanında daha başka iftariyelikler, çeşitli yemekler (suböreği, ekşili dolma vb.) ve tatlılar (soğuk tatlı olarak güllaç, sütlac ve muhallebi gibi) de ikram edilir. Erzurum'a özgü bir tatlı olarak kadayıf dolması ramazan sofralarındaki yerini alır. Kuru ve yaş meyvelerden yapılan şuruplar, hoşaf, iftar ve sahur sofralarının vazgeçilmez çeşitlerindedir. Ayrıca köylerde ev kadayıfı yapılır ve bir lezzet harikası olarak sunulur. Zamanımızda bunların yanında hazır yiyecekler, gazlı içecek ve meşrubatlar da sofralardaki yerini almıştır. Demek ki değişen zamana göre de iftarlıklar değişkenlik göstermektedir. İftardan bir süre sonra da Erzurum'unun değişmez içeceği olan çay içilir. Çay içilmediği takdirde sanki yenilen yemeklerin hiçbir kıymeti kalmaz. Hatta Erzurum'da ister ramazanda olsun, ister normal zamanlarda olsun çay ikramı, her türlü ikramdan daha kıymetli sayılır. Ancak iftar sofraları yine eskisi gibi donatılabilmektedir. İftar davetleri, günümüzde de devam etmekle beraber, eski şaşasının kalmadığı gözlemlenmektedir.⁹

İftar sonrasında ise ayrı bir havası vardır. Önce günün yorgunluğunu atmak için bir kaç bardak çay içilir, sonra teravih namazı kılınır. Bu bir davetse ve ev genişse evde kılınmaya çalışılır. Teravih sonrası asıl dinlenme ve eğlenme faslı başlar ki kış ise ıhlamurdan tutun adaçayından çıkın her türlü çaylar ve kış meyveleri, yaz ramazanı ise şuruplar, meyve suları, çay ve yaz meyveleri mutlaka yenilir. Özellikle yaz ramazanlarında sahur vakti yatsıya daha yakın olduğu için genellikle misafirlerle birlikte oturulur ve çeşitli oyunlar ve eğlencelerle vakit geçirilir, sahurda da yine sahurluk yenilip evlere doğru yola çıkılır. Yaz aylarında çoğunlukla devlet memurları izinlerini ramazan ayında kullandıkları için bu pek de sorun olmaz. Kışları da geceler uzun olduğu için gece yarısına kadar oturulur. Ancak günümüzde hayat öyle pek de kolay değil. Çoğunlukla öğrenci çocuklarımız varsa onların geleceği için eğlenceleri

⁹ Erzurum'daki ramazan hazırlıkları ve iftar sofraları hakkında daha geniş bilgi için bkz: Onat, Metin, Erzurum'da Ramazan Adetleri, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, yayınlanmamış bitirme tezi, Erzurum, 1970, s. 6-10, 18-29; Sezen, Lütfi, Erzurum Şehir Folkloru, Er-Vak Yayınları 3, Erzurum, 1994, s. 139-141.

yaşamak pek de mümkün olmaz. Çünkü okul, dersane ve evde yapılan ödevler, çocuklarımıza, dolayısıyla anne babalara fazla zaman bırakmaz.

Ramazanın ekmeği de kendine mahsus olan pidedir. Fırınlara, ramazana göre hazırlıklarını yapar ve pideyi şekillendiren tırnakçı ustaları tutarlar. Normal ekmekle pidenin hazırlanışı ve pişirilme sıcaklıkları farklıdır. Ramazanda insanlar birbirleriyle iftarlık adı altında hediyeleşirler de. Ramazan ayındaki bu hediyeleşme geleneği de Türk kültürüne özgü bir durumdur. Birine iftarlık alan kişi, gücüne göre bir gıda maddesi, söz gelişi pide veya pastırma vs. veya başka bir iftarlık alabilir. Çocuklara daha ziyade şekerleme türünden bir hediye alınır. Çocukluğumuzda Erzurum'da iftarlık olarak horoz şeklindeki kalıplardan çıkarılan 'horoz şekeri' alınır. Bunu satan satıcı, belli bir ahenk içinde 'iftariye horoz şekeri' diye bağırır ve çocuklar etrafına toplanarak şekerlerini alırlardı.

Yine ramazanda çarşılar da farklı bir havaya bürünürler. Ramazana özgü gıdalar satılır ve herkes gücü oranında bu gıdalardan almaya çalışır. Erzurum'un değişmez iftar yemeklerinden olan çorba, kıyma, kadayıf dolması ve iftar sonrası içilen çay dikkate alınarak seyyar satıcılar satışlarını ona göre yaparlar. Sözelimi limon satıcısı, belli bir ritimle 'çaya, çorbaya, kıymaya limon' diye bağırarak limonlarını satmaya çalışır.

Erzurum'da yaygın ve halen uygulanan bir gelenek olarak nişanlı olan gençlerden erkek tarafının, kız tarafına gönderdiği iftarlıktan da söz edebiliriz. Bu iftarlıkta erkek tarafı, çeşitli gıda maddeleri –baklava, pastırma, çerez vs.- ve nişanlı genç kız için kıyafetler içeren iftarlık paketi gönderir. Karşılıklı iftar davetleri yapılır. Bunlar da yeni akraba olan iki aile arasındaki dostluğu güçlendiren bağlar kurmaya yardımcı olan adetlerdendir. Benzer bir uygulama da yine hem ramazan hem de kurban bayramında bayramlık kıyafetleri içeren hediye paketi gönderilmesidir.

RAMAZANIN SEMBOLÜ MAHYA

Ramazan ayına mahsus olmak üzere, çifte minareli camilerde iki minare arasına gerilen ipler, kandiller veya elektrik ampulleri asılması suretiyle yazılan yazı veya çeşitli motiflere mahya denir.

Mahya ilk olarak Sultan Birinci Ahmet zamanında (1603-1617) ortaya çıktı. Fatih Camii müezzinlerinden Hattat Hafız Ahmed Kefevi'nin bütün maharetini kullanarak renkli kandillerden işlediği dört köşe bir çerçeveyi, iki minarenin arasına asmaıyla mahyanın ortaya çıktığı rivayet edilmektedir. Bu buluş, Osmanlılarda mahyacılık ismi ile yeni bir sanat dalının meydana gelmesine neden olmuştur.

Mahyaları kurmak için evvela iki minare arasında makaradan geçip gelen ip çekilir, iplere atılan düğümlere kandiller yerleştirilir, makaralar hareket ettirilerek öbür minareye doğru gönderilir. Bu suretle önce yazının baş harfleri ve sonra ortadaki ve sondakiler teşekkül ederek, yazı meydana gelir. Mahyalarda gösterilen yazılar genelde şunlardır: 'Safa geldin ey ramazan', 'merhaba ya şehir-i ramazan', 'Bismillah', 'elveda ya Şehir-i Ramazan', 'Allah', 'Muhammed', 'Lailahe İllallah', 'ahlak dinin temelidir', 'insaf imanın yarısıdır'. Bazen yazı yerine çeşitli şekiller de mahya olarak kullanılabilir. Sandal resmi, cami resmi gibi.¹⁰

RAMAZAN EĞLENCELERİ

Ramazan orucu, esas itibariyle tüm Müslümanlarca aynı tarzda tutulur. Ama oruç dışındaki tüm uygulamalar, bize aittir, yani Türkleştirilmiştir. Hatta ramazanda kılınan teravihte bile Türk'e ait unsurlar vardır. Bunlar, rekâtlar arasında okunan salât ü selamların bestelenmiş şekilde okunması, ilahiler okunması, ilk on beş gün teravihten hemen sonra hoş geldin ramazan, on beşinden sonra da veda mesajları içeren ilahilerin okunması vs.

Yine ramazanın Türk kültürüne özgü bir başka yönü de bir ibadet ayı olmasının yanında aynı zamanda Türk mizah ve eğlence oyunlarının bu ayda yoğunlukla uygulanmasıdır. 19. yüzyıldan itibaren İstanbul'da Vezneciler'den Şehzadebaşı'na kadarki alanda Direklerarası diye isimlendirilen yerde ve kısmen de İstanbul'un diğer semtlerinde iftarla sahur arasında çeşitli ramazan eğlenceleri ve sohbetleri düzenlenmiştir. Buralarda Türk müziğinden, Doğu ve Batı müziğinden örnekler, çayhanelerde içilen kahve, nargile ve çay esnasında yapılan sohbetler, orta oyunu, tiyatro sahnelerinde sergilenen oyunlar, meddahların ince esprileri, kukla gösterileri, hokkabazların ve palyaçoların güldüren oyunları ile iftar sonrası ramazan, adeta bir karnaval havasında geçmiştir.¹¹ Eski ramazan gecelerinin herkes tarafından izlenebilen en kalabalık ve en uygun eğlencesi Karagöz oyunu olmuştur. Karagöz'ün en canlı ve en hararetli oyunları da ramazan gecelerinde oynatılmıştır. İstanbullular ramazan

¹⁰ Mahya ve mahyacılık hakkında geniş bilgi için bkz: Ünver, A. Süheyl, "Mahya ve Mahyacılık", İstanbul Risaleleri, İstanbul, 1995, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın no: 19, c. I, s. 47-63; Bozkurt, Nebi, "Mahya", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Ankara, 2003, c. 27, s. 396-398.

¹¹ Direklerarası'ndaki eğlenceler ve diğer kültürel etkinlikler için bkz: Bu Şehir-i İstanbul ki, Derleyen, Şemsettin Kutlu, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1972, s. 233-239; Musahipzade Celal, age., s. 94-95; Balıkhane Nazırı Ali Rıza, age., s. 163-166; Okay, Bir Başka İstanbul, s. 170-171; bir yabancı gözüyle İstanbul eğlenceleri için bkz: De Nerval, Gerard, Muhteşem İstanbul, Çeviren: Refik Özdek, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1974, s. 57 vd.

boyunca bu oyunu ve meddahları dinlemek için ‘semaî kahveleri’*ni doldurmuşlardır.¹² Ancak günümüzde bu semtte artık bu tür etkinlikler yapılmamakta, sadece televizyonlarda bir nostalji görünümünde Direklerarası eğlencelerinin sembolik taklitleri yapılmaktadır.

İstanbul’daki kadar şaşaalı olmasa da diğer vilayetlerimizde de eğlenceler düzenlenmektedir. Erzurum, bir kış memleketi olduğu için Erzurumlular da eskiden iftar sonrasında evlerde yüzük oyunu oynanır, bilmeceler sorup, genç kızlar tarafından Erzurum kadın barları, çeşitli seyirlik oyunlar oynanarak, maniler söylenerek eğlenmeye çalışılır. Bu bilmecelere ve manilere birer örnek vermek yeterli olacaktır:

“Yuvarlandı yumak oldu, geldi bize konak oldu” (çadır)
 “Üstü çayır biçerem, altı göze içerem.” (koyun)
 “Erzurum evrilesen,
 Çarh ola çevrilesen
 Yarım içinden çıhsın
 Himinden devrilesen.”¹³

Erzurum’daki kahvehanelerde de semaî kahvelerinde olduğu gibi âşıklar arasında atışmalar, dinî ve edebî sohbetler, halk hikâyeleri ve günümüzde bulunmayan meddah söyleşileri dinlenerek vakit geçirilirdi.¹⁴ Mehmet Kaplan bir yazısında, Erzurum’daki kahvehanelerde anlatılan hikâye ve destanlardan söz etmekte, halk hikâyecileri ve meddahlar tarafından her iftar sonrası başka bir kahvede anlatılan halk hikâyelerinin Erzurumlular tarafından nasıl can kulağıyla dinlendiğini ifade etmektedir.¹⁵ Günümüzde, ilerleyen teknoloji, bu etkinlikleri neredeyse tüketmiş durumdadır. Yine de iftar sonrası bilimsel, dinî ve kültürel sohbetlerin yapıldığı görülmektedir.

* Semaî kahveleri, 18. yy sonlarıyla 19. yy başlarında açılan ve yaklaşık bir asır boyunca bir çeşit eğlence işlevi gören, bununla kalmayıp edebiyatımızın gelişmesine katkıları bulunan halk kahvehaneleridir. Buralarda müzik eşliğinde destan, koşma, manî, hikâye ve halk âşıkları tarafından semaîler okunur, Karagöz-Hacivat ve meddah gösterileri yapılırdı. Semaî kahvelerinin en belirgin özelliği, normal kahvehane oturma düzeninde değil, işlevine uygun olarak tiyatroya bir oturma düzenine sahip olmalarıdır.

¹² Akyavaş, A. Ragıp, Âsitâne- Evvel Zaman İçinde İstanbul I, Hazırlayan: Beynun Akyavaş, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2000, s. 360-367.

¹³ Bilmeceler ve manilere daha fazla örnek için bkz: Onat, Erzurum’da Ramazan Adetleri, s. 14-17, 29-44.

¹⁴ Bu eğlenceler hakkında geniş bilgi için bkz: Sezen, age., s. 144.

¹⁵ Kaplan, Mehmet, “Ramazan Edebiyatı”, Millî Kültür, Ank. 1977, Yıl: 1, C.: 1, S.: 7, s. 39.

Ramazanda nükteler ve mizah, meddahların dilinde ustaca biçimlenirken, halk da kendince gülüp eğleneceği nükteler üretti. Mesela oruçtan hiç şikâyet etmeyip keşke bitmese de devam etse diyen yaşlı annesine “anne müftülükten bir açıklama yapıldı, ramazan bir ay uzatılmış, bir ay daha oruç tutacağız” tarzında espri yapan oğluna kızan annenin “torpah başlarına, ben daha tutmam” demesi gibi. Bektaşî’ye “baba acaba ramazan bizden memnun gitmiş midir?” diye sorulunca “memnun gitmese her sene on gün erken gelir mi?” diye cevap vermesi gibi.

Bazen şakadan hoşlananlar, arkadaşlarını iftara davet eder. Genel olarak iftar davetlerine iftara az bir vakit kala gidilir. İşte o ev sahibi sırf latife olsun, sonraki günlerde bir eğlence malzemesi olsun diye, iftara beş kala gelen arkadaşlarına kapıyı açmayıp evde yokmuş gibi davranır. Her gelen biraz bekleyip geri döner. Ev sahibi pencereden bunları seyrederken keyfinden kabına sığmamakta, katıla katıla gülmektedir. Oysa bu şakaya maruz kalan misafirlerden kimisi şaşkın şaşkın iki de bir de geri dönüp bakmakta, davet edildiği halde niye içeri alınmadığını, acaba gününü mü yanlış hatırladığını kendi kendine sorgulayarak yürüyüp bir an önce evine kavuşmaya çalışmaktadır. Kimi bu latifeyi anlamışlığın munisliğiyle elbet bir gün ben de sana aynı şakayı yaparım diye düşünmekte, kimi de asabi bir tip olduğu için hem evine doğru hızla yol alırken hem de arkadaşına söylenip durmaktadır.

Ertesi gün, bir gün önce evin kapısının önünden misafirlerini geri çeviren zat, yaptığı şakayı her önüne gelene anlatarak eğlenir, fakat aynı misafirlerini o gün akşama tekrar davet ederek gönüllerini alır. Şakalaşmalar, oruçlu iken de bütün hızıyla devam etmekte, kim kimin neyden kızdığını bildiğinden o kişileri kızdırmakta, kimi arkadaşının orucunu kaçtırmak için türlü muziplikler yapmaktadır. Kimileri de obur arkadaşlarıyla birlikte davet edildikleri iftarlarda sırf onun yemek yiyişini izleyerek keyif almaktadırlar. Kimileri teravih namazlarında boş durmayıp namaz kılanların ayakkabılarının yerlerini değiştirmekte, kimi caminin içinde muziplikler yapmaktadır. Ama bütün bunlar geçmiş zamanlarda birazcık tebessümle karşılanıp geçilen şakalardır. Oysa günümüzde bu tür şakalara aşırı tepkiler verilmekte ve hatta kavgalara dönüşmektedir. Yumurtalı pide yaptırmak gibi hoş bir vakit geçirme telaşı bile, tahammülsüzlük ve anlayışsızlıklardan dolayı kavgaların yaşandığı ortamlara dönüşebilmektedir. Halbuki önceki zamanlarda ramazan ayı, en az kavgaya ve gürültünün olduğu zamanlar olarak bilinir.

RAMAZANIN EDEBÎ KÜLTÜRÜMÜZE KATKILARI

Eski edebiyatımızda (son 150-200 yıl öncesi) nesir yazılara pek rastlanmaz. Dolayısıyla ramazanla ilgili düz yazı geleneğimiz de bulunmamaktadır. Bilindiği gibi ramazanla ilgili düz yazılar, genel olarak

gözlem ve hatıralara dayalıdır. Fakat Yahya Kemal'in de belirttiği gibi maalesef gerek ramazanla ilgili gerekse genel anlamda seyahat gözlemleri ve hatıralarıyla ilgili edebi eserler eski edebiyatımızda bulunmamaktadır.¹⁶ Oysa son bir-iki asır öncesinde bu tür yazıları daha ziyade ülkemizi ziyaret eden yabancıların yazdığı görülmektedir. Fakat eski edebiyatımızdaki düz yazı yazma noksanlığı, yeterli olmasa da son bir-iki asırdan beri giderilmiş olup son devir edebiyatımızda ramazanla ilgili hatıralarını anlatan pek çok edip bulmak mümkündür. Onlardan biri olan edebiyatımızın abide şahsiyetlerinden Yahya Kemal, "Saatler ve Manzaralar" isimli yazısının "Eyüb'de Namaz Saati" bölümünün son bölümünde; "Câmiin haremî namaz saatinin hürmetiyle sessiz. Terâvih kılınıyor. ...dolu olan câmiden zaman zaman müezzinlerin gür, pürüzsüz, berrak sesleri taşıyor; sonra muhit yine sakinleşiyor; yine aynı sesler, daha yüksek bir vecdle yükseliyor, yine rûhânî bir sükût oluyor. Namaz bir ses feyezânîyle bitti. Ondan sonra ilâhîler coştı. Bu cemaat bir şevk saati geçiriyordu. Kalbimiz yıkanmış gibiydi. Eyüb'ün bu saatini hiç unutamıyorum."¹⁷ satırlarıyla ramazanın manevîliğini anlatmaktadır. Ramazanla ilgili hatıralarını anlatan edebiyatçılarımızdan biri de Halit Fahri Ozansoy'dur. Ozansoy, çocukluğundan itibaren gözlemlediği İstanbul'daki ramazan adetlerini, eğlencelerini yazdığı hatıralarının satırları arasında neler yok ki. "...İftar sofralarına mutlaka Hasanpaşa fırınının dillere destan çöreklerinden götürmek merakında olanlardan, oruç dermansızlıklarına bakmadan, taa Fatih'ten oraya kadar gidenler vardı. Gerçekten ne misk gibi, lezzetli çöreklerdi onlar!

Zaten İstanbul'un her semtinde fırınların önü iftardan yarım saat evvel mahşer kesilirdi... Pideler de iki biçim. Yumurtasız ve üstü yumurtalı pideler...

Nihayet evlerin kapı tokmakları gümler, evin efendisi elindeki çörek ve pidelerle içeriye girerdi. Herkeste bir telâş. Hemen iftar sofrasına oturulur ve iftar topunun patlaması, kulaklar kirişte, beklenirdi."¹⁸ Geçmişten günümüze ramazan günleri neredeyse hiçbir değişiklik olmadan Erzurum'da da dolu dolu yaşanmıyor mu sanki? Çocukluğumuzdan kalan anılar, bugün yaşadıklarımızla şu satırlarda nasıl da bir araya geliyor: "Yumurtalı, bol susamlı, mis gibi kokan ramazan pideleri ellerin üzerinde zevkle taşınır... evlerden evlere tabak tabak,

¹⁶ Eski edebiyatımızın, hatıra, siyasî olayların anlatımı, biyografi ve tarih anlatımı yönünden çok yeterli olduğu söylenemez. Olanlar da çok kısa yazılmıştır. Bu konuda bkz: Yahya Kemal, Edebiyata Dair, İstanbul Fetih Cemiyeti Yahya Kemal Enstitüsü Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1990, s. 71; Özden, H. Ömer, Estetik ve Tarih Felsefesi Açısından Yahya Kemal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 67-72; Okay, Bir Başka İst., s. 175.

¹⁷ Yahya Kemal, Azîz İstanbul, MEB. Yayınları, İstanbul, 1995, s. 168.

¹⁸ Ozansoy, Halit Fahri, Eski İstanbul Ramazanları, İnkılâp ve Aka Yay., İst.İ., 1968, s. 13-14.

sini sini yemekler götürülürdü ve biz ‘Ramazan topu’nu beklerdik. Muzırların patlattığı tapalarla kulaklarımız, ama en çok da kahkahalarımız çınlardı sokaklarda... kanatlı kapılardan merdivenlere, merdivenlerden sofalara taşınırdı... mutfakta bir hareket, bir hararet... Sormayın gitsin.”¹⁹ Bu ve benzeri ramazan yazıları son yıllarda sıkça yazılmaktadır.

Edebiyatımızda ramazanın manevî boyutunu ilgilendiren nesirler ve manzum eserler bulunduğu gibi, ramazanın eğlence boyutunu ilgilendiren hatıralar, nükteler, şiirler de yazılmıştır. Böyle nükteli bir hatıra şöyledir: İkinci Mahmut zamanında bir zat, nüktedan şair İzzet Molla’nın da aralarında bulunduğu bir gurubu iftara davet etmiş. Yemek sonrası yatsı namazı vakti gelmiş, namazı evde kılmaya karar vermişler. İmamlık eden zat o kadar süratli namaz kıldırıyormuş ki neredeyse iki secdeyi bir yapıyorlarmış. Daha beş dakika olmadan onuncu rekâtin secdesinden doğrulup oturmuşlar. O sırada eve, ev sahibinin bir yakını gelmiş ve hazır abdestim varken ben de kılayım diye düşünürken imam selam vermiş. İşte o sırada imama ayak uydurabilmek için namaz boyunca gayret edip kan ter içinde kalan İzzet Molla nükteyi patlatmış

-Be adam! Biz içindeyken yetişemiyoruz, sen dışardan gelip nasıl yetişeceksin.²⁰

Eski edebiyatımızda ramazan hatıralarına ilişkin nesirler bulunmasa da ramazanın faziletlerine, güzelliklerine, törenlerine vs. ilişkin nazım türünden pek çok eser bulmak mümkündür. Ramazanı anlatan bu eserler; dinî, tasavvufî, hatta nükteler ihtiva eder şekilde ilahi, mâni, gazel, rubaî, koşma vs. tarzında yazılmışlardır.²¹ Bu eserler, ramazan hayatını her yönüyle anlatan eserler olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk Edebiyatı’nda ramazanın dinî ve aynı zamanda kültürel boyutunu konu olarak ele alan manzumelere Ramazaniye adı verilmektedir.²² Pek çok şairimizin Ramazaniyesi bulunmaktadır.²³ Ramazaniyelerde o dönemin ramazan hayatı, eğlencesinden yemeğine kadar biraz da esprili bir tarzda anlatılmaktadır. Nitekim 19. yy. şairi Sürurî (öl. 1814), bunu

¹⁹ Bingöl, İsmail, *Türkülerde Yaşayan Şehir Erzurum*, Erzurum Kitaplığı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 279; Ramazanla ilgili birçok nesir örneği için bkz: Olgun, *Ramazaniye*, İstanbul, 1999, s. 279.

²⁰ Olgun, *age.*, s. 99.

²¹ Ramazanla ilgili eserlerin tasnif şekilleri için bkz: Çelebioğlu, Amil, “Edebiyatımızda Ramazan”, *Türk Yurdu*, Ankara, Nisan 1990, c. 10, Sayı: 32 (378), s. 47.

²² Ramazaniye’ler konusunda geniş bilgi için bkz: Karahan, Abdülkadir, *Ramazaniye ve Ramazaniyeler*, Diyanet Dergisi, Ankara, 1990, c. 26, Sayı: 2, s. 95-100.

²³ Eski edebiyatımızda ramazan konulu şiirler ve daha fazla örnek için bkz: Dursunoğlu, Halit, “Klasik Türk Edebiyatında Ramazan Konulu Şiirler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 2003, Yıl: 10, Sayı: 22, s. 9-29.

Ramazaniyye gazel söyledim eğlence için
Oku eğlen onu, bulunca nihâyet ramazan²⁴

dizeleriyle ifade etmektedir.

Birçok insanın ramazanın tespitindeki tereddütten dolayı ilk günün de şüpheli olacağı düşüncesinde olup korkuya düştüklerini, hatta belki de takvimin yanlış görülmüş olabileceği ümitlerinin bulunduğunu, Enderunlu Vâsıf (öl. 1824), Ramazaniye'sinde

Tedkîk-i nazar eyle şu takvîme birâder
Üftâde-i havf etme bizi belki yalandır²⁵

mısralarında belirtmekte, fakat o ramazanda ayın yeni halinin çok net belli olduğunu ve boşa ümitlenilmemesi gerektiğini şöyle ifade etmektedir:

Yevm-i şekdir der iken 'umde-i zühhâd-ı cihân
Doğup isbât-ı kadem kıldı hilâl-i ramazan.²⁶

Ramazanın kutlu bir ay olduğunu ve başlangıç anının gözlemlenmesinin ne kadar önemli olduğunu Arpaeminizâde Sâmî (öl: 1732), Ramazaniye'sinin matla'ında,

Kadrini bilen görse hilâl-i ramazânı
Mîhrâb edinir secde-i şükr etmeğe anı²⁷

beytiyle anlatırken, ramazan hilâlini gören ve bunun anlamını iyi kavrayan birinin ayı gördüğü tarafı mihrap edinip şükür secdesi yapması gerektiğinden söz etmektedir. Enderunlu Vâsıf da bu ayın inananlar için en kutlu ay olduğunu ve Tanrı'nın bağışlayıcı ışığının adeta her gece etrafa ateşin ışığını saçan bir güzelliğe döndüğünü

Böyle bir mâh-ı mübârek ola mı mü'mine hiç
Şem'-i ğufrân-ı Hudâ her şeb olur şu'le-i feşân²⁸

mısralarıyla anlatmaktadır.

²⁴ Kılıç, Filiz-Macit, Muhsin, Türk Edebiyatında Ramazan Şiirleri (Güldeste), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 70.

²⁵ Enderunlu Vâsıf Divanı, s. 271, 28²⁸, 24. beyit.

²⁶ Erderunlu Vâsıf Divanı, Hazırlayan: Rağşan Gürel, Kitabevi Yayınları, İstanbul, tarihsiz, s. 226, 16¹⁷, 1. beyit.

²⁷ Kılıç-Macit, Türk Edebiyatında Ramazan Şiirleri (Güldeste), s. 30.

²⁸ Erderunlu Vâsıf Divanı, s. 226, 16¹⁷, 8. beyit.

Ramazan için gazel ve ilahî nazım şekilleriyle medhiyeler de yazılmıştır. Ramazan başlayınca ilk onbeş gün merhaba ilahileri okunur. Bunun en güzel örneklerinden biri Bursalı İsmail Hakkı'(öl: 1725) nın Ramazaniye'sinde görülmektedir:

Sâye saldı ehl-i iman üstüne
Hamdülillah geldi mâh-ı ramazan
Doğdu ol nur ehl-i irfan üstüne
Hamdülillah geldi mâh-ı ramazan²⁹

Üftade' (1489-1580) nin merhaba ilahîsi de şöyle başlar:

Âşıklara edin salâ
Oruç ayı geldi yine
Rahmet denizi cûş edip
Âlemlere doldu yine³⁰

Ramazanın on beşinden sonra ise elveda ilahileri okunur.

Ey dostlarım ağlaşalım
Oruç ayı gitti yine
Hasret ile inleşelim
Oruç ayı gitti yine³¹

Yazımızın ilgili kısımlarında ramazanın yıl boyu beklendiğini, geldikten sonra da göz açıp kapayıncaya kadar geçtiğini belirtmiştik. Halk arasında ramazanın ne kadar çabuk geçtiği ve tadına doyumadığını anlatmak için, 'başlamasıyla bitmesi bir oldu' denir. Şüphesiz bunda haklılık payı çoktur. Çünkü ramazan bir koşuşturma içinde geçer. Ancak bir de ramazanı her zamankinden fazla uyuyarak geçirenler vardır ki işte Divan şairlerinden Seyyid Vehbî (öl. 1736), ramazanın bir düş gibi çok çabuk geçip bayramın geldiğini ve hiçbir şey anlaşılmadığını söyleyenleri, sabahtan akşama kadar adeta 'oruç uykusu'na yatıp gözlerini açamadıklarından dolayı ramazandan bir şey anlayamadıklarını ifade ettiği şu beyitle hicvediyor:

Duymadık bir düş gibi geçti diyenler iyde
Subh tâ şeb hiç göz açmazlardı hâb-ı rûzeden.³²

²⁹ Çelebioğlu, "Edebiyatımızda Ramazan", s. 48.

³⁰ Kılıç-Macit, age., s. 127.

³¹ Çelebioğlu, "Edebiyatımızda Ramazan", s. 49.

³² Kılıç-Macit, age, s. 116.

Ramazanı koşuşturma içinde geçirip de bir şey anlayamadıklarını, tam tadını çıkaramadıklarını samimiyetle söyleyenler, daha ramazan bitip de bayram gelir gelmez, ertesi yılın ramazanını adeta iple çeker, bekler, arzu ederler. İşte Bahtî (1590-1617) bunu,

Onbir aydır gideli biz de çekerdik hicrân
Merhaba etti bizimle yine şehri ramazân

mısralarıyla ifade ederken ramazanın adeta bir düğün havasında geçtiğini ve sevincini şu dizelerle anlatmaktadır:

Gelmesi ola mübârek kademinden umarız
Toylaya ni'met ile halk-ı cihânı Yezdân³³

Ancak günler öyle çabuk gelip geçmektedir ki bir ramazanın bitip ertesi ramazanın nasıl gelip yenisine nasıl başladığı da adeta göz açıp kapamak gibi sanılmaktadır. İşte ertesi ramazanın süratle gelmesinden duyulan şaşkınlık, Koca Râgıp Paşa'nın (1699-1763) Ramazaniye'sinde

Ne acerb sür'at ile geldi bu yıl mâh-ı sıyâm³⁴
mısrasıyla adeta mizahî bir dille ifade edilmektedir.

Oruç tutmak, yılda bir aya mahsus özel bir ibadet şekli olduğu için Zâtî (1477-1546) tarafından senenin misafiri olarak nitelenmiştir. Zâtî, misafire nasıl hürmet ediliyorsa ramazanın da sevgiyle karşılanıp, zevkle tutulmasında samimi duygular beslenmesi gerektiğini

Gönderdi Hudâ çün bize mihmân ramazânı
Hoş tutmağa niyyet edelim biz dahi âni³⁵

dizeleriyle ifade ederken, hoş uğurlanması ve gidişinden sonra da hürmet edilmesi gerektiğini

Tâ gidince onu hoş tutmağa niyyet edelim
Sâlihi oniki şehrin bize oldu mihmân³⁶
mısralarıyla anlatmıştır.

³³ Kılıç-Macit, age, s. 110.

³⁴ Kılıç-Macit, age, s. 51.

³⁵ Kılıç-Macit, age, s. 106.

³⁶ Kılıç-Macit, age, s. 106.

Ramazanda iftar ve sahur vakitlerinin özel zaman dilimleri olduğuna yer vermiştik. Şiirlerde de iftar vakti, sahur vakti, teravih vs. hep teker teker yâd edilmiştir. Örneğin ramazanda çocukların sahura kalkıp oruç tutmaya ne kadar hevesli olduklarını ve sahura uyandırılmaları için büyüklerine adeta yalvardıklarını Enderunlu Vâsıf,

Sıbyan-ı heves ni'met-i savm ile demekte
Bu şeb beni cânım nene sâhûra uyandır³⁷

mısralarıyla ifade ederken, Kâmî (1649-1724) de iftar vaktini, tasvir etmekte ve bu vakti, cennet zevkiyle eş değerde tutarak, iki manevi zevkten birinin iftar saatinde görüldüğünü, birinin de cennette görüleceğini

Vakt-i iftârî nümâyende-i zevk-i cennet
Ferhatânın biri onda birisi bunda âyân³⁸

mısralarıyla anlatarak o anı estetik bir manzara olarak sunmaktadır. Sürurî, iftar anında sofraya her türden yiyeceğin konulduğunu ve iftar vaktinin oruçlular için bir ziyafet olduğunu

Vakt-i iftar erişip yine dizildikçe ni'âm
Yani sâimlere kıldıkça ziyâfet ramazân³⁹

dizeleriyle anlatmakta; iftarda az yemeğe niyet etmekle beraber, az yediği takdirde de oruç tutmaya gücünün yetmeyeceğini şu dizelerle anlatmaktadır:

Kulunuz seyr-i sımât-ı kerem olmazsa eğer
Bulamaz onda oruç tutmağa tâkat ramazân

Çok tama' kılmam, iki lokmaya kâni' olurum
Eylemez az ile ammâ ki kanâat ramazân⁴⁰

Ancak her sofraya çok donanımlı olamaz. Ramazan her ne kadar bereketli bir ay ise de yeterli miktarda gücü olmadığı için az ile yetinmek zorunda olan insanlar ve onların kurdukları sofralar da vardır. Seyyid Vehbî bunu,

Herkese ni'met-i feyz-i bereket şâmil iken
Bulunur yine her evde nice sofraya kurudan⁴¹

³⁷ Erderunlu Vâsıf Divanı, s. 269, 28²⁸, 5. beyit.

³⁸ Kılıç-Macit, age, s. 112.

³⁹ Kılıç-Macit, age, s. 73.

⁴⁰ Kılıç-Macit, age, s. 72.

⁴¹ Kılıç-Macit, age, s. 43.

mısralarıyla dile getirmektedir.

Ramazanda minarelerin kandillerle süslenerek aydınlatıldığını, mahyaların seyrine doyulmaz görüntüler sergilediğini, ilgili bahiste belirtmiştik. İşte Enderunlu Vâsıf, ramazanın bu kandiller ve mahyalarla karşılandığını, bu meşalelerle her yerin aydınlandığını

Donanıp cümle kanâdil-i menâr ü mescid
Meş'âl-efrûz-ı merâm oldu umûmen İslâm⁴²

dizeleriyle ifade etmekte, ramazan nasıl kandillerle karşılanıyorsa, insanların da ramazandan etkilenip huzura kavuştuklarını anlatmaktadır.

Ramazanda uyku saatleri değiştiği için bir uyku düzensizliği ve az uyuma durumu söz konusudur. Büyük Divan şairlerimizden Nedim (öl: 1730), bir taraftan kimi uyku tiryakilerinin alışkanlıklarına ara verecekleri için üzüntü duyacaklarını belirtirken, bir taraftan da bunun bir çaresi bulunmadığı için alışmak gerektiğini gazelinde şu mısralarla anlatmaktadır:

Bağteten sâbit olup gurre firâşında imâm
Hâb için yatmış iken etti terâviha kıyâm

Baş kaldırmadılar öğleye dek uykudan
Yevm-i şekk zevkına hazırlanan ahbab-ı kirâm

Bilemem ben de ki şâhidde mi takvîmde mi
Hele bir kizb var ortada budur sıdk-ı kelâm

Ehl-i keyfin birisi der ki behey sultânım
Aydın ay bellü hisâb olmadı şa'ban tamâm

Olacak oldu heman çâre ne şimden sonra
Edelim hükm-i kazâ destine teslîm-i zimâm⁴³

Sadece uyku düşkünleri yoktur. Toplumda her tür tiryakiye rastlanır. Enderunlu Vâsıf da Divan'ında, değişik türden alışkanlık sahiplerine

⁴² Erderunlu Vâsıf Divanı, s. 222, 15¹⁶, 13. beyit.

⁴³ Nedim Divanı, Hazırlayan: Abdülbaki Gölpınarlı, İnkılâp ve Aka Yayınları, İstanbul, 1972, 2. Baskı, s. 44.

Tiryâkiye tâ kim ramazân geldi denilse
Lâ havle-künân der eleminden ne zamândır⁴⁴

şeklinde seslenerek ‘işte sonunda ramazan geldi’ diyenlere kızan tiryakinin, elden gelen bir şey olmadığına da âh ettiğini belirtmektedir. Nitekim Fuzûlî (1495-1556) de ramazanda içki tiryakilerinin ellerini içkiden çektiklerini ve bu tiryakilerin bayramı gözlemekten gözlerine kara su ineceğini gazelinde şu beyitlerle dile getirmektedir:

Ramazân oldu çekip şâhid-i mey perdeye rû
Mey için çeng tutup ta‘ziye açtı gîsû

Feth-i meyhâne için okuyalım fâtihalar
Ola kim yüzümüze açıla bir bağlı kapu
İntizâr-ı mey-i gül-reng ile bayrâm ayına
Baka baka inecektir gözümüze kara su

Ramazân oldu budur vehmi Fuzûlî’nin kim
Nice gün içmeye mey zühd ile nâgeh tuta hû⁴⁵

Enderunlu Vâsıf, sadece içki ve uyku tiryakilerinin değil, yemek tiryakilerinin de ramazanda sıkıntılı anlar geçirdiğini, yemeğin sözü bile geçse hemen yemek yemeğe yönelebileceklerini ve gözü doymaz bir şekilde hep yemeği düşünen oburları andırdığını

Bulsa, yemeğe niyeti var lafz-ı ta‘âmı
Ehl-i şikem ol rütbe gedâ-çeşm-i harândır⁴⁶

mısralarıyla anlatırken, bu yemek tiryakiliğinin kimi imam ve müezzinlerde de bulunduğunu ve akşam ezanını bir an önce okuyup derhal yemek derdine düşüklerini, hatta akşama kadar yemeğin kokusunu bile hayal ettiklerini şu mısralarda esprili bir üslupla ifade etmektedir:

Hayrına çıkar sanma menâr üzre müezzin
Akşâma kadar dûd-i taâma niğêrândır.⁴⁷

⁴⁴ Enderunlu Vâsıf Divanı, s. 271, 28²⁸, 23. beyit.

⁴⁵ Fuzûlî Divanı, Hazırlayanlar: Akyüz, Kenan-Beken, Süheyl-Yüksel, Sedit-Cumbur, Müjgan, Akçağ Yayınları, Ankara, 1990, s. 247.

⁴⁶ Enderunlu Vâsıf Divanı, s. 271, 28²⁸, 29. beyit.

⁴⁷ Enderunlu Vâsıf Divanı, s. 271, 28²⁸, 30. beyit.

Tiryakilerin durumlarını dile getiren şairlerimiz olduğu gibi, bunlara bu türden alışkanlıklarını terk etmeleri, hatta günlük doğal alışkanlıklarımızı bile sınırlamak gerektiği öğüdünde bulunan, orucun hikmetlerini, faydalarını anlatan, Erzurumlu İbrahim Hakkı (1703-1780) gibi şair düşünürlerimiz de vardır. İbrahim Hakkı Erzurumî, sözü edilen şiirinde mide açlığının, gönül tokluğuna sebep olacağını, bunun da insanı olgunlaştıracağını şu mısralarla anlatmaktadır:

Geldi ramazan ayı, ey yâr-ı kamer-sîmâ,
Ol sâim ü az uyu, tâ kalbin ola bînâ.

Hâli ol ve hâli ol, nây ol leb-i nâyı bul,
Ney misli deminden dol, nûş et şeker ü helva.

Bu nehr-i şikemden kil, nezh olmalıdır her yıl,
Tâ ayn-ı hayât-ı dil, ten arzın ede ihyâ.
Savm eyle ten ü cânı, pâk eyle yeme nânı,
Dolsun mey-i râhânî, tâ mest ola her eczâ.

Bu demleri gûş eyle, meydin bunu nûş eyle,
Seller gibi cûş eyle, tâ kalbin ola deryâ.

Cû' oldu taânullâh, kût-i dil-i her-âgâh,
Vermiş o kuluna şâh, kim aşk iledir şeydâ.

Hakkı, dün ü gün dâim, ol kâim ü hem sâim
Dol aşk ile ol hâim, koy sûreti bul ma'nâ.⁴⁸

Ramazan ayında eskiden teknik gelişmeler yeterli olmadığı için oruç tutacak olanlar sahura davul çalınarak çağrılırdı. Bu vazifeyi de genellikle mahallenin bekçisi veya özel olarak tutulmuş davulcular yapardı ve davulcu, aynı zamanda maniler söylerdi. “Bu manilerin en güzel tarafı, Türk halkının başlıca özelliklerini teşkil eden sevgi, saygı, tatlı şaka ve nükte ile dolu olmalarıdır.”⁴⁹ Davul çalan kişi kapıların önünde durur, bir mani söyler, açılan kapıdan kendisine bir miktar harçlık verilir, sonra aldığı paranın sevinciyle bir mani daha söyler ve sonraki eve doğru gider. Bu maniler, daha sonra bazıları tarafından derlenip toparlanıp bir araya getirilerek kitap haline getirilmiştir ki bunlara da “Ramazaname” adı verilmiştir. Bu manilere bir kaç örnek şöyledir:

⁴⁸ İbrahim Hakkı (Erzurumî), Marifetnâme, Neşreden: Kıvrımlı Yusuf Ziya, Matbaa-i Ahmet Kâmil, İstanbul, 1330, s. 306.

⁴⁹ Kaplan, “Ramazan Edebiyatı”, Millî Kültür, s. 38.

Hakk'tan bize geldi ihsan
Müşkil işler oldu âsan
Bu gecemiz ibtidâdır
Ey mâh-ı sultan merhaba

Hakk'ın bize ihsânısın
Hem ayların sultânısın
Sen bir saâdet kânısın
Ey mâh-ı sultan merhaba⁵⁰

Ramazân davulcusunun söylediği maniler çok çeşitlilik gösterir. Mahyanın yalnızca ramazana özgü bir uygulama olduğunu davulcu şöyle dile getirir:

Ramazân bir kutlu aydır
Bu ay onbir aydan yeğdir
Camilerde mahya yapmak
Ramazana mahsus şeydir.⁵¹

Yemekleri, hane sahibini, semtleri öven, dualar içeren ve bazen de bahşiş isteyen maniler vardır. Bunlardan birine örnek:

Ahşam ezanı dinlemek
Sahur vakti yemek yemek
Ramazana mahsus şeydir
Gece davulcu söylemek.⁵²

Şimdilerde de nostalji olsun diye davul çalınıyor, ama artık ne davulcуда mani söyleyecek kadar dağarcık var, ne de dinleyenlerde onu dinleyecek sabır.

Belki mâniler konusunda eski güzellikleri bulmak zor olsa da şiir için aynı şeyi söylemek mümkün gözüküyor. Günümüz şairleri de ramazânı anlatan şiirlerle kültür dünyamızı zenginleştirmeye devam ediyorlar. Yavuz Bülent Bakiler, 'Ah Ramazân Günlerinde Gördüğüm Sevgi' isimli şiirinde baştan beri anlattıklarımızı adeta özetler gibidir.

Ah Ramazân günlerinde gördüğüm sevgi
Büyük bir huzurla başlayan sabah
Sonra durup durup tekrarladığım
Çocuksu çocuksu Bismillah.

⁵⁰ Ramazannâme, Derleyen: Amil Çelebioğlu, MEB Yayınları, İstanbul, 1995, s. 43.

⁵¹ Ramazannâme, s. 139

⁵² Ramazannâme, s. 139-140.

Bakardım her sabah kadınlar, kızlar
Bütün konu- komşu bizde
Ve beyaz tülbentli ince bir kadın
Kur'an okuyor evimizde.

Uhrevî bir alem başlardı nakış nakış
Bütün yüzlerdeki nurdan
Ve tüter dururdu dualarla yıkılmış
O serin sofalarda buhurdan

Büyürdü her akşam minarelerle beraber
Mavi göklerdeki varlık
Kulaklarım okunacak ezan sesinde
Ceplerimde çeşit çeşit iftarlık.

Halbuki ben o zamanlar - Çocukluk bu ya -
Tutup herkesten gizli
Bozardım orucumu bir bardak suya
Ama kimseler bilmezdi.

Şimdi ne o kadınlar, ne uzun saçlı kızlar
Ne o beyaz tülbentli gelinlerden eser var
Duymuyorum yüzünde o sıcak nefeslerini
Alıp götürdü artık serin bir rüzgâr
Buhurdanlarla beraber o ezan seslerini.

Anlaşıyor ki şair, çocukluğunda yaşadığı ramazanlara bir özlem duyuyor. Hangimiz duymuyoruz ki? Bu özlem, eski ramazanlardaki güzelliklerin şimdilerde bulunmadığından mıdır, yoksa çocukluk günlerine duyulan özlemden midir? Babalarımız çocukluk günlerinin ramazanlarını arıyorlar, onların babaları da öyleymiş, galiba bizim çocuklarımız da gelecekte kendi çocukluk dönemlerinin ramazanlarına özlem duyacaklar. İnsanın en problemsiz günleri çocukluk günleri olduğu için hatıraları da hep taze kalır, unutulmaz ve sürekli o günlere özlem duyulur. Bu özlem, geçmişi yaşatmanın da bir kapısı olsa gerek. Eski ramazanlar ne kadar özlene de her dönemin kendine özgü bir manevî iklimi var. Ramazanın ayrı bir manevî havası olduğunu İsmail Bingöl'ün 'Şükür ki Kavuştuk Sana' adlı şiirinde şu mısralarda görmekteyiz:

Asûde bir güzellik sardı her yanı
Sevdası bağrımızda on bir ay nâlân
O peri sûret esirgemedi ziyâsını
Yine uğradı semtimize...

Geldi feyz getirdi...
Geldi bereket getirdi...
La'lü gevher, inci mercanla doldu gönüller
Sultandı ki Sultan'a açıldı eller...

Ey aşkı ruha ilham veren ay
Her katresi bir lezzete imkan veren ay...

Ayrılığın bir acıdır seni kaybedene
Vuslatının coşkusu neş'e veren ay...

Sendedir 'Kadir'lerin saklı olduğu gece
Sendedir her şifanın hemdem olduğu gece...

Geldin yine şükür ki kavuştuk sana...⁵³

Erzurum'un yetiştirdiği saygın şahsiyetlerden biri olan Avırlı
Muhammet Lütfî (1868-1956), Hulâsatü'l-Hakâyık isimli eserinde

Ramazandır biemrillah bu dinin gül gülistânı
Okunur hazret-i Kur'an verir bâr bağ u bustânı

Ramazandır füyûzât-ı ilahînin karargâhı
Kulûb-i ehl-i îmana erişir feyz-i rabbânî...⁵⁴

dizeleriyle ramazanı dinimizin gül bahçesine benzetmektedir.

Biz yine ramazanı metheden şiirlerle konumuzu tamamlamaya çalışalım. Yukarıda yer yer bahsi geçen Erzurum ramazanlarının, edebiyatımıza akseden yönleri de vardır. "Erzurum Destanı" adlı şiirinde ramazanın Erzurum'daki yaşanışından şu dizeleriyle söz etmektedir:

Ramazanda bir âlîşân ederler Civanlar pîrlere hürmet ederler
O şehir-i sıyâmı zîşân ederler Duâsın almaya gayret ederler

⁵³ Bingöl, Türkülerde Yaşayan Şehir Erzurum, s. 274.

⁵⁴ Muhammed Lütfî, Hulâsatül Hakâyık, baskı yeri ve tarihi yok, s. 386.

Fakirler gönlünü gülşen ederler Ramazana güzel hürmet ederler
Mevlâ'ya emanet olsun Erzurum Mevlâ'ya emanet olsun Erzurum⁵⁵

Erzurum ramazanlarında evlerde ve camilerde okunan Kuran'a hatim denir. Evlerde okunan hatimler, hanımların bir araya gelip yemek tarifleri, mahallenin ahvali gibi konularda görüşler ileri sürdükleri bir meclis havasındadır. Diğer taraftan camilerde de hatim okunur; bu, bir geleneğe dönüşerek "binbir hatim" adıyla Erzurum tarihindeki yerini almış ve devam eden bir gelenek olma özelliğini sürdürmektedir. Avlarlı Muhammet Lütfi Efendi de bunu

Hafızları binbir hatim okurlar Binbir hatim nûru arşı doldurmuş
Nur-i Kur'an enhârına akarlar Belâ musibeti yerden kaldırmış
Nüzûl-i rahmetgâha bakarlar Düşmanları kahreylemiş öldürmüş
Mevlâ'ya emanet olsun Erzurum Mevlâ'ya emanet olsun Erzurum.⁵⁶

Türk edebiyatında ramazan ayının en güzel tasvir edildiği ölmez şiirlerden biri de Yahya Kemal'in "Atik-Valde'den İnen Sokakta" isimli şiiridir. Oruç ve Ramazan ayına yaklaşım tarzı romantik olan Yahya Kemal, adı geçen şiirinde kaç kez geçtiği bu sakin semtin, iftar vaktinden önce tatlı bir bekleyiş içinde bulunduğunu, insanların yüzlerindeki ifadeden ve sararmış benizlerinden oruçlu olduklarının belli olduğunu, iftar vakti yaklaştığında herkesin evlerine çekilerek sokakların nasıl tenhalaştığını ve semte nasıl bir manevî havanın hâkim olduğunu, top gürleyip oruç bozulduğu andan itibaren kerpiçten evleri nasıl bir nurlu neş'enin kapladığını anlattıktan sonra, kendi durumunu gözden geçirerek o gün oruçlu olmadığı için duyduğu ıstırapı ve fakat bu türlü duygularından duyduğu hazzı şu mısralarla anlatmaktadır:

İftardan önce gittim Atik - Valde semtine,
Kaç def'a geçtiğim bu sokaklar, bugün yine,
Sessizdiler. Fakat Ramazan maneviyeti
Bir tatlı intizara çevirmiş sükûneti;
Semtin oruçlu halkı, süzölmüş benizliler,
Sessizce çarşıdan dönüyorlar birer birer;
Bakkalda bekleyen fıkara kızcağızları
Az çok yakında sezdiriyor top ve iftarı.
Meydanda kimse kalmadı artık bütün bütün;

⁵⁵ M. Lütfi, age, s. 434.

⁵⁶ Age, s. 435.

Bir top gürültüsüyle bu sahilde bitti gün.
Top gürleyip oruç bozulan lahzadan beri,
Bir nurlu neş'e kapladı kerpiçten evleri.
Yarab nasıl ferahlı bu âlem, nasıl temiz!

Tenha sokakta kaldım oruçsuz ve neş'esiz.
Yurdun bu iftarından uzak kalmanın gamı
Hadsiz yaşattı ruhuma bir gurbet akşamı.
Bir tek düşünce oldu teselli bu derdime:
Az çok ferahladım ve dedim kendi kendime:
“Onlardan ayrılış bana her an üzüntüdür;
Mademki böyle duygularım kaldı, çok şükür.”⁵⁷

Görülüyor ki kültürümüzde ramazana önemli bir yer ayrılmıştır. Buna göre ramazan ayı, dinimizin kutsal saydığı aylardan biri olmasının yanında Türk milletinin kendine özgü bir yaşam tarzı haline getirerek bir kültür yoğunluğuna dönüştürdüğü, sadece dinî bir anlam yüklediği, bu anlamını çeşitli etkinliklerle süslendiği güzel zaman dilimlerinden biridir. Bütün Müslüman milletlerin kutladığı ramazan, kısa örneklerle açıklamaya çalıştığımız Türkiye’imizdeki kutlanış, uygulanış, yaşanış tarzı ve kültürel boyutuyla yalnız bize ait olan, yalnız Türk insanının anlayabileceği bir Türk ramazanı haline gelmektedir.

KAYNAKLAR

- AKYAVAŞ, A. Ragıp, Âsitâne- Evvel Zaman İçinde İstanbul I, Hazırlayan: Beynun Akyavaş, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2000.
- Balikhane Nâzırı Ali Rıza, Bir Zamanlar İstanbul, İlaveli notlarla baskıya hazırlayan: Niyazi Ahmet Banoğlu, Tercüman Yayınları, 1001 Temel Eser Dizisi, Sayı 11, tarihsiz;
- BANARLI, Nihad Sami, “Yahya Kemal ve İman”, Yahya Kemal Enstitüsü Mecmuası I, İstanbul Fetih Cemiyeti Yahya Kemal Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1959.
- BİNGÖL, İsmail, Türkülerde Yaşayan Şehir Erzurum, Erzurum Kitaplığı Yayınları, İstanbul, 1999.

⁵⁷ Yahya Kemal, Kendi Gök Kubbemiz, İstanbul Fetih Cemiyeti Yahya Kemal Enstitüsü Yayınları, 16. Baskı, İstanbul, 2002, s. 34-35.

- BOZKURT, Nebi, “Mahya”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Ankara, 2003, c. 27, s. 396-398.
- Bu Şehr-i İstanbul ki, Derleyen, Şemsettin Kutlu, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1972.
- ÇELEBİOĞLU, Amil, “Edebiyatımızda Ramazan”, Türk Yurdu, Ankara, Nisan 1990, c. 10, Sayı: 32 (378), s. 47.
- DE AMİCİS, Edmondo, İstanbul, Çeviren: Beynun Akyavaş, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986.
- DE NERVAL, Gerard, Muhteşem İstanbul, Çeviren: Refik Özdek, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1974.
- DURSUNOĞLU, Halit, “Klasik Türk Edebiyatında Ramazan Konulu Şiirler”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum, 2003, Yıl: 10, Sayı: 22, s. 9-29.
- Erderunlu Vâsıf Divanı, Hazırlayan: Rahşan Gürel, Kitabevi Yayınları, İstanbul, tarihsiz.
- Fuzûlî Divanı, Hazırlayanlar: Akyüz, Kenan-Beken, Süheyl-Yüksel, Sedit-Cumbur, Müjgan, Akçağ Yayınları, Ankara, 1990.
- İbrahim Hakkı (Erzurumî), Marifetnâme, Neşreden: Kırımlı Yusuf Ziya, Matbaa-i Ahmet Kâmil, İstanbul, 1330.
- KAPLAN, Mehmet, “Ramazan Edebiyatı”, Millî Kültür, Ank. 1977, Yıl: 1, C.: 1, S.: 7, s. 39.
- KARAHAN, Abdülkadir, Ramazan Edebiyatı ve Ramazaniyeler, Diyanet Dergisi, Ankara, 1990, c. 26, Sayı: 2, s. 95-100.
- KILIÇ, Filiz-MACİT, Muhsin, Türk Edebiyatında Ramazan Şiirleri (Güldeste), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 70.
- Muhammed Lütfî, Hulâsatül Hakâyık, baskı yeri ve tarihi yok.
- Musahipzade Celal, Eski İstanbul Yaşayışı, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1946.
- Nedim Divanı, Hazırlayan: Abdülbaki Gölpınarlı, İnkılâp ve Aka Yayınları, İstanbul, 1972.
- OKAY, Orhan, Bir Başka İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2002, s.182-184.
- OLGUN, Özlem, Ramazan Kitabı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2001.
- ONAT, Metin Erzurum’da Ramazan Adetleri, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, yayınlanmamış bitirme tezi, Erzurum, 1970.

- OZANSOY, Halit Fahri, Eski İstanbul Ramazanları, İnkılâp ve Aka Yay., İst., 1968.
- ÖZDEN, H. Ömer, “İnanç-Kültür İlişkisi ve Türk Kültürü Açısından Değerlendirilmesi”, Dinî Araştırmalar, Ankara, Ocak-Nisan 2005, Cilt: 7, Sayı: 21, s. 117-134.
- _____, “Türk Vakıf Kurumunun Duygusal ve Felsefî Temelleri”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Erzurum, 2004, C: 4, Sayı: 2, s. 339-349.
- _____, Estetik ve Tarih Felsefesi Açısından Yahya Kemal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.
- Ramazannâme, Derleyen: Amil Çelebioğlu, MEB Yayınları, İst., 1995.
- SEZEN, Lütfi, Erzurum Şehir Folkloru, Er-Vak Yayınları 3, Erzurum, 1994.
- ÜNVER, A. Süheyl, “Mahya ve Mahyacılık”, İstanbul Risaleleri, İstanbul, 1995, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın no: 19, c. I, s. 47-63;
- _____, “Ramazan Medeniyeti”, Tohum Dergisi, İstanbul, 1967, Sayı: 30, s. 3.
- Yahya Kemal, Azîz İstanbul, MEB. Yayınları, İstanbul, 1995.
- _____, Edebiyata Dair, İstanbul Fetih Cemiyeti Yahya Kemal Enstitüsü Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1990.
- _____, Kendi Gök Kubbemiz, İstanbul Fetih Cemiyeti Yahya Kemal Enstitüsü Yayınları, 16. Baskı, İstanbul, 2002.